

SOKOLDALÚ SZOLGÁLATTEVŐK
KORA ÚJKORI TESTVÉRÜLETEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN –
MULTIFUNKTIONALE DIENSTLEISTER
FRÜHNEUZEITLICHE BRUDERSCHAFTEN
IN ZENTRALEUROPA

Konferenciabeszámoló
Salzburg, 2017. február 23–25.

A kora újkori Európát vizsgáló társadalom-, egyház-, irodalom- és művészettörténeti, illetve történeti néprajzi kutatások az utóbbi évtizedekben egyre fokozódó érdeklődéssel irányulnak a barokk kori vallásos társulatok, testvérületek vizsgálatára. A római katolikus egyházban működő testvérületek a középkori előzmények nyomdokain, de a trienti zsinat után megújult tartalommal vállalták fel az új vallási normák elterjesztését – szociális és karitatív tevékenységet folytattak, és lehettek akár a helyi eliteket tömörítő „klubok”, vagy egy-egy iskola diákjainak a mélyebb vallásosság megélését kínáló csoportok egyaránt. Testvérületek, – pontosabban ehhez hasonló intézmények – a katolikus egyházon kívül a görögkeleti és a protestáns felekezeteknél is léteztek, sőt, párhuzamaik a zsidó kultúrában is megtalálhatók.

A Salzburgi Érseki Levéltár, a bécsi Osztrák Történettudományi Intézet és a Salzburgi Egyetem szervezésében 2017. február 23–25. között Salzburgban osztrák, német, cseh és magyar kutatók vettek részt azon a tudományos konferencián, amelynek témája a barokk kori (16–18. századi) társulati élet volt: a társulatok mint „multifunkcionális szolgálatot” nyújtó intézmények működése az egykori Habsburg Monarchia, Közép-Európa területén. A szervezőknek a konferencia szerteágazó témája ellenére sikerült úgy kialakítani a szekciókat és megválasztani az előadókat, hogy a szimpózium résztvevői a barokk társulati életről valóban nyerhettek egy összképet.

Az első szekció (Bevezetés: Kutatási áttekintés a Habsburg Monarchiáról) élén Martin Scheutz (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien) vázolta fel az osztrák kutatás csomópontjait. A „testvérületek” meghatározásának fogalmi problémája kapcsán Wolfgang Hardtwig és Peter Hersche definícióit idézve utalt a „Bruderschaft” (testvérület) fogalmának két átfogó meghatározására. A kutatástörténet szakaszait elemezve az osztrák kutatás desideratumaként említette a szintéziseket – annak ellenére, hogy a város-, az egyház-, a társadalom- és a művészettörténet, az etnológia, a nyelvtudományok, a genealógia, az archeológia és a numizmatika egyaránt foglalkozik vallásos

társulatokkal. E vizsgálatok eredményeként azonban gyakran csupán egyes városokat vagy társulatokat bemutató esettanulmányok készülnek, amelyek egy-egy kiválasztott forrás(típus)ra építenek. A szintetizálást tovább nehezíti, hogy a különféle kutatási területek más-más fogalomhasználattal dolgoznak. A társulatok szerveződési formáit tekintve Scheutz kiemelte, hogy jellemzően kettős: egyházi (lelki) és világi (gazdasági) vezetés érvényesült. A társulattípusokat a tevékenységi kör alapján tartotta rendszerezhetőnek, vagyis: az irgalmasság cselekedetei, a vallásos szolgálatok, a szociális vagy a karitatív tevékenység volt-e a meghatározó. A forrásviszonyok kapcsán a korabeli nyomtatványok (társulati imakönyvek, jubileumi és ünnepi kiadványok, zarándok- és körmeneti könyvek, szabályzatok stb.), a kéziratos kötetek (tagkönyvek, szabálykönyvek, jegyzőkönyvek, számadáskönyvek) és a szálas iratanyag (tagságot igazoló levelek, misszilis anyag) szórtságára hívta fel a figyelmet. Kutatási hiátusként elsősorban a társulatok kultúrtörténeti hatását jelölte meg, és megállapította, hogy az osztrák tartományok korabeli „társulati térképéről” – tehát az összképről – még keveset tudunk. Forgó András (Pécsi Tudományegyetem) előadása a magyar kutatástörténetet tekintette át. Az egykori Magyar Királyság társulati életét az 1945 előtti időszakban már a barokk katolicizmus részeként Juhász Miklós és Jánosi Gyula is vizsgálta. Az 1945 után szükségszerűen elhanyagolt témával később többek között Hermann Egyed, Bálint Sándor, majd Tüskés Gábor és Knapp Éva foglalkoztak. A középkori előzmények feltárásában Kubinyi Andrásnak köszönhetünk sokat. A társulatokat kutató tudományterületek képviselői között az osztrák kutatás esetében már a Scheutz által felsoroltak mellett Forgó magyar sajátosságként az irodalomtörténészek kiemelt érdeklődését és eredményeit is említette. A forrásviszonyok tekintetében a feloszlatai aktákra hívta fel a figyelmet. A legújabb eredmények között Viliam Stefan Doci, illetve Kádár Zsófia disszertációit emelte ki. Zdeněk Orlita (Muzeum Oderska) a cseh kutatásról, azaz a kora újkori cseh–morva és sziléziai testvérületekről beszélt. Kitért a barokk társulati élet előzményeként a cseh korona országaiban is elterjedt középkori testvérületekre, amelyek tevékenysége összefonódott a halotti szolgálatokkal, temetési szertartásokkal. A cseh területek társulati életének megújítójaként a Jézus Társasága tevékenységét emelte ki. A jezsuita diákkongregációk, a városi/polgári, illetve paraszti társulatok a fehérhegyi csata (1620) után az ellenreformáció eszközeiként, de a helyi lehetőségekhez alkalmazkodva vállaltak kulcsszerepet a társadalom átformálásában. A 16. század utolsó harmadától kezdve igen gazdag cseh–morva–sziléziai forrásanyag a Habsburg Monarchia más területei szempontjából is kiemelkedő jelentőségű. A más szerzetesrendekhez (például kapucinus, domonkos) kötődő és az egyházmegyei-plébániai társulati élet is igen sokszínű volt a cseh területeken.

A terjedelmes, három blokkra osztott második szekció (A testvérület mint multifunkcionális intézmény) a témát a társulatok működése szempontjából közelítette meg. Rupert Klieber (Universität Wien) bevezető előadása a barokk előtti, „premodern” testvérületek közös jegyeként a temetési rítusok ellátását jelölte meg. A katolikus reform után újraértelmezett társulati tevékenység szempontjából kiemelte a helyi egyházi felügyeletet (püspöki joghatóságot), a nyilvánosság fontosságát (liturgia, körmenetek, zarándoklatok), illetve az egyének vallásosságára gyakorolt fokozott hatást. A testvérületek rendszerezéséhez saját tipológiát mutatott be: léteztek (I.) testvérületek egyenruhával (Staffage) és e nélkül; voltak (II.) önálló, illetve (más társulat által) gondozott testvérületek; végül (III.) alakultak önmagukban álló, valamint láncszerűen összekapcsolódó (akár alá-fölrendeltségi viszonyban álló) testvérületek. Thomas Frank (Università di Pavia) a 15–16. századi, észak-itáliai Monte di Pietà-intézmények és a korabeli testvérületek közötti kapcsolatokat mutatta be előadásában. A karitatív és szociális tevékenység mellett a társulatok „banki” funkcióira hívta fel a figyelmet. Ezek az alacsony kamattal vagy kamatmentesen hitelt adó „bankok” a szegényebb néprétegek számára biztosítottak pénzt, tevékenységüket pedig az egyes városok, majd akár az egyes testvérületek is támogatták. Frank hangsúlyozta, hogy a testvérületek a „jótékonyág ökonómiájának” legfontosabb tényezői lettek, mivel a „banki” funkció sok társulat profiljába beépült. Thomas Winkelbauer (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien) az osztrák örökös tartományok (Alsó- és Felső-Ausztria, Cseh- és Morvaország) területéről hozott példákkal illusztrálta a testvérületek és a barokk kori zarándoklatok sokrétű kapcsolatát. Egyrészt, neves zarándokhelyek rendszeres (évi) felkeresését célul kitűző társulatokat elemzett. Ezek a nagyobb városokban akár tucatszámra is alakulhattak, például a híres mariazeili kegyhely felkeresésére több településen is önálló testvérület nyújtott szervezett lehetőséget. E testvérületek (például az alsó-ausztriai Altpölla és Neupölla társulatai) rendszeres zarándokútvonalaik mentén pihenőkereszteket is állítottak. Másrészt, olyan zarándokhelyeket (templomokat, kápolnákat) mutatott be, amelyek saját „zarándok”-testvérületeikben tömörítették az odalátogató híveket. A vizsgálat mérlege szerint a barokk kori testvérületek zöme részben vagy egészben „zarándoktársulat” (is) volt. Marina Beck (Museum Passau) a társulatokat – elsősorban az Európa-szerte fellelhető Szent Lukács-társulatokat – mint képzőművészek megbízóit vizsgálta, amelyek vagy magukat a művészeket tömörítették, vagy ezek kifizetésére, ellátására szakosodtak. Elsősorban a német területéről hozott, illetve csehországi példákkal illusztrálta, hogy e Lukács-testvérületek igen elterjedtek voltak, sok helyütt saját kápolnával és oltárral rendelkeztek. Vladimír Maňas (Masarykova Univerzita, Brno) a Tridentinum után megújult testvérületeknek a liturgikus zenével és énekléssel való összefonódásáról beszélt

előadásában. Társulati könyvekből gyűjtött – részben notált – énekek segítségével bizonyította, hogy a társulatok saját „profiljuknak” megfelelően, azaz tagságukhoz, titulusukhoz, ünnepeikhez és tevékenységükhöz igazodva fontos részt vállaltak a liturgia zenei szolgálatában. Kiemelte a latin nyelv mellett az anyanyelvhasználat jelentőségét is. Gerald Hirtner (Stiftsarchiv St. Peter, Salzburg) a társulati kiadványokat, a nyomtatott forrásanyagot tanulmányozta és mutatta be a hallgatóságnak. Salzburgi példák segítségével illusztrálta a társulati irodalom sokféleségét: a társulati könyvek, ajándékkönyvek, kézikönyvek, prédikációs kötetek, imakönyvek és egylapos nyomtatványok (meghívók és „körlevelek”, tagsági „igazolványok” stb.) számos változatát, amelyek egyúttal a testvérületek jellegzetességeihez is alkalmazkodtak. Elisabeth Lobenwein (Universität Salzburg) a testvérületek egyik legrégebbi – kora középkori gyökerű – funkciójával: a halotti kultusszal foglalkozott. Az irgalmasság egyik cselekedete, a holtak eltemetése volt a testvérületek megalakulásának egyik fő mozgatórugója. A késő középkori és kora újkori társulatokat összehasonlító vizsgálatában rámutatott, hogy a testvérületek tevékenységét a barokk korban is meghatározta tagjaik temetésének méltó megszervezése, az azon való reprezentatív részvétel, továbbá az elhunytak emlékezetének rövid (gyázmise, imák) és hosszabb távú ápolása (évi mise és imádság az elhunyt tagokért, azok név szerinti nyilvántartása). A vallásos társulatok ezen összetett szolgálatában a felvilágosodás hozott alapvető változást, mivel a holtak ellátását is visszaszorította az egyéni-családi szférába. Letha Böhringer (Historisches Archiv der Stadt Köln–Universität zu Köln) a barokk társulati életet a nőtörténet (gender studies/Geschlechtergeschichte) szemszögéből mutatta be. Bár az eddigi vizsgálatok azt tanúsítják, hogy a barokk egyházban a társulatok a lányok és az asszonyok számára lehetőséget adtak a vallásosság nyilvános megélésére, sőt, számos testvérületben a kutatás nőtöbbletet regisztrált; a nők szerepvállalása – a társulatokon belüli esetleges marginalizációja, avagy vezető szerephez jutása – források híján gyakran nem ismerhető meg. A korabeli egyházi igazgatás és vezetés pedig – Böhringer szerint – akár klerikalizálta is a laikus kezdeményezéseket, így azok egy-két generáció elteltével az intézményesültség magasabb fokát érték el (jelesül szerzetesrenddé alakultak).

A konferencia harmadik szekciója (A társulatok speciális típusai) a testvérületek négy, jól elkülönülő csoportjáról nyújtott áttekintést: a jezsuita vezetésű kongregációkról; a rózsafüzér-társulatokról; a Rómában, az egyes nációk templomaiban működő testvérületekről; végül (Bécs példáján) a muzsikusi társulatokról. E sorok írója (Eötvös Loránd Tudományegyetem – NKFIH) az egykori osztrák jezsuita rendtartomány társulati életének első évszázadát foglalta össze a kezdetektől 1671-ig. A diákok számára alapított (Mária-) társulatok mellett a felnőtteket összefogó városi, polgári és nemesi kongregációk egyaránt a római anyatársulatba

aggregált rendszerben, egységes szervezettel, de mindenhol a helyi nyelvi-társadalmi igényekhez alkalmazkodva működtek. E társulattípusok elterjesztésében kezdetben a cseh rendházaknak kulcsszerepe volt, majd az osztrák örökös tartományok után a Magyar Királyságban is teret nyert a kongregációs mozgalom. A harmadik jezsuita társulattípust az Agonia Christi (Jó halál-/Todesangst-) szodalitások képviselték. Ezek – a „hagyományos” barokk testvérületek eszméjéhez visszakanyarodva – immáron nőket is felvettek tagjaik közé, és jóval szélesebb társadalmi rétegek számára voltak nyitottak. Elterjedésük az 1640-es évek végétől az egész osztrák rendtartományban egyenletesen történt, a Magyar Királyságban pedig valamelyest népszerűbbé is váltak, mint a provincia nyugati felében. Christine Tropper (Kärtner Landesarchiv, Klagenfurt) a Karintiában működő rózsafüzér-társulatokról adott áttekintést. A máshol a domonkos rendhez kötődő társulattípus itt főként plébániai alapítású testvérületekként volt elterjedt és népszerű egészen a jozefinista feloszlatások (1784) idejéig. Az egyéni és közösségi vallásosság elmélyítését szorgalmazó testvérületek tagjai között a nők által rendezett karitatív tevékenységre, illetve zarándoklatok szervezésére vagy hiteladó (banki) funkciókra nincsenek adatok. Tobias Daniels (Universität München) a 16. és a 18. század közepe között Rómában a különféle nációk templomaihoz kötődő társulatok tevékenységéről beszélt. A mintegy 25 Itálián kívüli és még több itáliai náció számára a templom, temető és szálláshely mellett rendelkezésre állt testvérület is. Daniels a „német” náció temploma, a Santa Maria dell’Anima és római közössége korabeli sajátosságaként emelte ki a protestánsok jelenlétének problematikáját, továbbá a „német” – németalföldi, Német-római birodalombeli avagy a Habsburg tartományokból érkezők – (ön)megjelölésének nehézségeit is. Elisabeth Theresia Hilscher (Österreichische Akademie der Wissenschaften) Bécs barokk kori egyházzenejének fontos láncszemeiként vette számba a zenészek támogatására szakosodott, illetve a muzsikusokat tömörítő testvérületeket. Közöttük egyesek középkori alapításúak voltak, mások – így a Szent Mihály-templom Cecília-testvérülete – a 18. században létesültek. A forrásviszonyok adta lehetőségek alapján egyes zenészek és énekesek, illetve muzsikusdinasztiák (Friberth, Spangler, Gsur, Reinhardt) vizsgálatát állította középpontba, ugyanis megbízóik között az említett testvérületek gyakran fordultak elő.

A negyedik ülésszak (A társulatok szervezeti formái) két referátuma a testvérületeket a kolostorokkal, illetve a plébániákkal való kapcsolataik tükrében vizsgálta esettanulmányok segítségével. Irene Rabl (Stiftsarchiv Lilienfeld) a lilienfeldi ciszterci apátság Szent József-társulatának évente választott tisztségviselői, rektorai és titkárai példájával illusztrálta e testvérület sokrétű egyházi és világi kapcsolatait. A tisztségviselők származási helyei ugyanis az egykori Habsburg Monarchia csaknem teljes területét lefedték, de mindig előkelő egyházi vagy

világi méltóságok voltak. A társulati körlevelek segítségével rekonstruált és párhuzamként említett két bécsi társulat, a Szent Borbála-, illetve a jezsuita kollégiumbeli Nagyboldogasszony-kongregációk élén más „logika” szerint választott tisztségviselők álltak, az utóbbi társulat rektora a 18. században már mindig az egyetem rektori tisztségével kapcsolódott össze. Regine Puchinger (Benediktinerstift Göttweig) a vorauai espereskerület plébániahálózatának barokk kori társulatait mutatta be. Vizsgálta a testvérületeknek az egyes személyekre gyakorolt hatását, a társulatok gazdasági tevékenységét, illetve szervezeti felépítését. E régióban a plébániákhoz kötődő, ott alapított testvérületek a legelterjedtebb intézmények voltak, működésük rengeteg szállal kapcsolódott az egyházközségek életéhez.

A konferencia utolsó szekciója a társulati intézményforma felekezeti feletti-közötti jellegére mutatott rá (Testvérületek a különböző felekezeti kultúrákban). Majorossy Judit (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien) a társulati élet nyomait kutatta a 16. századi Magyar Királyságban a reformáció idején, a kialakuló protestáns felekezeti intézményrendszerében. Kubinyi András, Péter Katalin, Csepregi Zoltán, Guitmann Barnabás és Erdélyi Gabriella eredményeire és saját kutatásaira építve számos városban sikerült a középkori társulati élet továbbélését regisztrálnia – például Bártfa, Kolozsvár, Lőcse, Sopron és Pozsony esetében. A pozsonyi Corpus Christi-társulat 1606-ig vezetett taglistája segítségével a városvezetést monopolizáló evangélikus elittel való személyi átfedés is kimutatható. Arend Mindermann (Landschaftsverband Stade) az egykori oldenburgi grófsághoz tartozó Stade város példáján mutatta be a középkorban virágzó társulati élet továbbélését a reformáció évszázadában. A város felekezetváltása és Luther markáns társulatkritikája ellenére – a helyi egyházi joghatóságok hallgatólagos tudomásulvételével – a 15. századi testvérületek zöme a 16. század folyamán is tovább működött. Stefano Saracino (Universität Wien) a Habsburg Monarchia, elsősorban Bécs városának görög ortodox közösségeit mutatta be: a testvérületi intézményforma párhuzamait ebben az egyházban is megtalálhatjuk. Tevékenységük a barokk kori katolikus társulatokhoz hasonlóan a halotti kultuszt, a gazdasági műveletek meghatározott körét, illetve a karitatív célokat is szolgálta. Saracino hangsúlyozta, hogy szabályzataik szerint még azoknak a görög ortodox vallási közösségeknek is „testvéries szeretetben” kellett élniük, amelyekben „testvérület” külön nem intézményesült.

A rendezvény zárásaként Andreas Holzem (Eberhard Karls Universität Tübingen) foglalta össze a társulatkutatás és a konferencia tanulságait. A kutatás eltérő nézőpontjait (esettanulmányok, kutatástörténet, intézményi formák, konfesszionalitás stb.) számba véve elismerően szólt a különféle testvérületek – a szervezetek és a gyakorlati megvalósulás – tipizálására irányuló törekvésekről. A fogalomhasználat terén az egyértelműséget hiányolta, és reflektált az előadásokban

visszatérő problémára: a forráshiány nehézségeire is. A társulatok differenciálása és típusokba sorolása tekintetében a vagylagos kategorizálás mellett alternatív tipizálást is javasolt, tekintettel az intézmények sokrétű szerepvállalására. Peter Herschét idézve megkérdőjelezte: vajon a barokk társulatokat a modernizáció, illetve a konfesszionalizáció eszközeinek tekinthetjük-e, és ez az értelmezési keret megfelelő-e a testvérületek tevékenységének megismeréséhez. A kutatás alapján a barokk kori társulatokat kettős arculatú intézményekként jellemezte: amellet, hogy egyes személyeknek önszerveződési formái voltak, a Max Weber-i értelemben vett társadalmi fegyvelmezés eszközeivé is váltak. A további vizsgálatok ösztönzésére három szempontot javasolt. 1. A társulatok (mint közösségek) eszmeisége nyilvánult meg a korabeli körmenetek, ünnepek, a társulati eszközök, épületek, könyvek, zene, illetve az egyéni vallásosság és imaélet területein, ezért fontos lenne a „tudati szint” vizsgálata. 2. A társulati élet a katolicizmusban a protestáns felekezetektől eltérő teológiai tartalom (az eleve elrendelés hiánya) miatt lehetett sikerebb, mivel eszközt és teret adott a hívek kezébe az üdvösség eléréséhez. Ez a „tér”, a társulati tevékenységek megvalósulásának mikéntje is elemezhető. 3. A társulatok emocionális hatása: a szentképektől a társulati oltárokon át a testvérületek házainak és kápolnáinak belső kialakításáig elsődleges volt az egyének, a tagság érzelmi megmozgatása. Tehát helyes lenne az „érzelmi szint” feltárása is. Végezetül Holzem megállapította, hogy a barokk társulatokat – az újabb kutatásoknak hála – immáron nem kell „üres házakként” jellemeznünk.

A konferencia szervezőinek – Martin Scheutz, Christine Gigler (Archiv der Erzdiözese Salzburg), Elisabeth Lobenwein és Alfred Stefan Weiß (Universität Salzburg) – köszönhetően jó hangulatú, valódi szakmai párbeszédre lehetőséget nyújtó tudományos tanácskozásnak lehattünk részesei, amely méltó környezetben, a salzburgi érseki palota előadótermében zajlott. A konferencia a barokk kori társulati élet minél több szempontú áttekintését célozta, elsősorban a Habsburg Monarchia egykori területeire koncentrálva, közép-európai kitekintéssel. Mivel a barokk kori vallásos társulati élet az utóbbi években a hazai tudományos közvéleményben is egyre nagyobb figyelmet kapott, a magyar kutatás számára is inspirálóan hathat e tudományos tanácskozás: módszertanilag követendőnek tartom a modellalkotás igényét, az egyes társulattípusok vizsgálatát, illetve a területi alapú – helyi/lokális, illetve regionális – vizsgálati kereteken való felül-emelkedést. Szintén gyümölcsöző lehet a Habsburg tartományoknak a korabeli Magyarországról ismert forrásanyagnál gazdagabb, változatosabb forrásviszonyait megismerni. Fontosak lennének az összehasonlító elemzések, a társulatok egyes funkcióira koncentráló vizsgálódás. A Magyar Királyságra nézve különösen is indokolt lenne annak a kutatási irányznak a továbbvitele, hogy a „vallásos társulati forma” a római katolikus egyház mellett más felekezeti környezetben is

kialakulhatott. Mindehhez azonban nálunk (is) még számos alapkutatásra van szükség, a szintetizáláshoz a források összegyűjtésének, (legalább részleges) publikálásának és feldolgozásának fáradságos útján juthatunk el. A konferencia eredményei a szélesebb szakmai közösség számára is elérhetőek lesznek, mivel a szervezők az előadások írott változatait a *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* tematikus számában tervezik a közeljövőben közzétenni.

Kádár Zsófia